

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

IVYazı

Əli bəy Hüseynzadənin turançılıq ideyalarından təsirlənən M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Cənnəti, Y.Talibzadə, M.Hadi, H.Cavid və başqaların məqalə və şeirlərində artıq istər tarixi-coğrafi, istərsə də etnik anlamdakı "Azərbaycan"ı az da olsa, Türklüklə, Turanlıqla bir bütün kimi görməyə başlamışlar. Məsələn, Əbdülxaliq Cənnəti məhz həmin hissələrin altında Hüseynzadənin "Füyuzat" jurnalında (1907, 7 avqust) nəşr olunan "Fəxryyə" şeirində yazırdı:

*Hərçənd düçarı-mühəni-əhli-cəfayız,
Hərçənd bu əyyamda pəbəndi-bəlayız,
Ey xar görən bizləri, bizlər nücəbəyız,
Meydani-həmiyyətdə ələmdari-vəfayız.
Turanlılar, sahib-i-şənü şərəfiz biz!
Əslafımızın nəyibi xeyrül-xələfiz biz!"
(Cənnəti 1907).*

M.Ə.Sabir isə "Molla Nəsrəddin" jurnalında (1907-ci il, 26 avqust) nəşr olunan eyni adlı şeirində Cənnətiyə cavab kimi satirik şəkildə də olsa, açıq-aşkar türklərin rusçuluq, iranlılıq və osmanlılıq, sünnilik və şiəlik təəssübkeşliyini tənqid edərək Turan, Türklük üçün mücadilə verməyə çağırırdı. Əsrlər boyu müxtəlif dini, qeyri-dini inancları görə bir-birinə düşmən kəsilən, həmin inanclar uğrunda savaşıyan türklərin (Şah İsmayıl Sultan Səlim, Çingiz xanla Məhəmməd Şah Xarəzm, Cahan şahla Uzun Həsən, Əmir Teymurla İldırım Bəyazid və başqaları kimi) Türklüklə Turanlılığı bir kənara qoyub çar Rusiyasında rusçuluq, Türkiyədə "osmanlılıq", Qacarlarda "iranlılıq" üçün mücadilə verməsini Sabir belə tənqid edirdi:

*İndi yenə var təzə xəbər, yaxşı tamaşa,
İranlılıq, osmanlılıq ismi olub ehyə,
Bir qitə yer üstündə qəpüb bir yelə dəvə,
Meydan ki, qızıq olmaq məhv sorapa...
Onsuz da əgərçənd ki, yeksər tələfiz biz!
Öz qövümümüzün başına əngəlləfiz biz!
(Sabir 2004, 124).*

Turan düşüncəli Hüseyn Cavid üçün də Çingiz xan, Əmir Teymur və başqa türk hökmdarları türk tarixinin ən şanlı qəhrəmanlarıdır. Onun fikrincə avropalılar İskəndərləri, Napoleonları və başqa həmyerlilərini böyük sərkərdə adlandırır heykəllər ucaltıqları halda, türklərin öz qəhrəmanlarına qan içən, zalım, canavar kimi isimlər verib ləkələmələri haqsızlıqdır (Cavid 2005/2, 70). Eyni zamanda, o, türklərin həmişə törələrinə sahib çıxmalarını və milli şərəflərini uca tutmalarını, xüsusilə qeyd etmişdir: Bir zamanlar şərəfli Turanlı, // O cihani gəyuri qavğanın, // Qəhrəman, bərguzidə evladı, // Türklə-

rin adlı-şanlı əcdadı, // Saldırıb titrədir yeri yüzünü, // Hökm edər, dinlətirdi hər sözünü" (Cavid 2005/1, 52). Vaxtilə türklərin mərhəməti sayəsində canını qurtaran millətlərin indi türkə qənim kəsilməsini tarixin acı istehzası adlandıraraq Cavidin fikrincə, artıq türklər zamanın dəyişməsinə görməli, oyanmalı, özünü tanımalı və yüksəlməlidir. «Qoca bir türkün vəsiyyəti» şeirində də Cavid qeyd edirdi ki, ilk vəzifəmiz Türk millətinin şanlı tarixini, mədəniyyətini və mənəviyyatını öyrənmək olmalıdır (Cavid 2005/1, 128).

Əhməd Cavid də şeirlərində həm turançılığı, həm də onun müstəqil bir qolu olan Azərbay-

tərəqqi edə bilmək üçün üç əsas: 1) dil; 2) din; 3) zaman-müasirliyə istinad etmək məcburiyyətindədir. Milliyətin birinci əsası dildir ki, dili türk olan bu xalqın etnik mənsubiyyəti də türkdür. O, yazırdı: "Dilcə – biz türkün, türklük milliyətimizdir. Ona görə də müstəqil türk ədəbiyyatı, türk sənəti, türk tarixi və türk mədəniyyətinə malikiyyətimiz – məqsədimizdir. Parlaq bir türk mədəniyyəti isə ən müqəddəs qayeyi-amalımız, işıqlı yıldızımızdır" (Rəsulzadə 2012/2, 172). Rəsulzadənin fikrinə görə, milliyətin ikinci əsası dindir: "Dincə – müsəlmanız. Hər bir din öz mütədəyyəinləri (inancları) arasında məxsusi bir təməddün (yeniləş-

nəticəsində yeni milliyətlərin ortaya çıxacağına inanan Rəsulzadə təmsil olunduğu cəmiyyəti əvvəlcə Türk milliyətçiliyi ya da Qafqaz Türk milliyətçiliyi, Qafqaz türkləri kimi qələmə versə də, daha sonra Azərbaycan Türk milliyətçiliyi, Azərbaycan türkləri anlayışları üzərində dayanmışdır. Rəsulzadənin dünyagörüşündə "Azərbaycan" milli ideyasının formalaşmasında isə Türklük və Turançılıq ideyaları mühüm rol oynamışdır ki, onların hər birinin, yeni Azərbaycan Türklüyünün, Azərbaycanla Turançılığın ayrı ayrılıqda ələ alınmasını məqsədə uyğun görürük.

"Tarixi-coğrafi Azərbaycan"ın Turanla biri-birini tamamlaması

göstərir. Bütün Türkiyə – bu əski Turan – Novruz İnan qədər bənimsəmişdir. Azərbaycan, bəlli Türkiyə dəxi martın 9-nu ailələr içində mütədəvvəl xüsusi bir ənənə ilə yad edər... Uzun bir vaxt öylə düşünülüyordu ki, bu təsir İrandan keçmişdir. Fəqət, İnan ilə Turanın daima biri-birilə vuruşduğu halda, sırf İnan ənənəsi olan Novruzun nədən dolayı turanlılar tərəfindən də böylə əzizlənməsi bir az şübhəli idi. Qədim türk və moğol ənənələri və əsatiri haqqında başlamaqda olan tədqiqat ortaya moğollarca məşhur olan "qurtuluş" əfsanəsini çıxarıyor ki, bu əfsanəyə demirdən yapıma bir "sədd" vasitəsilə "Ərgənəqon" da hasarlanıb qalmış olan türkləri

Azərbaycan Türk Aydınlarının Turançılıq Fəlsəfəsi

can türklüyünü təbliğ etmişdi. O, şeirlərinin birində Turan yolçusu olması ilə fəxr edirdi:

*Bən bir Turan yolçusuyam, əlimdə bir sönük məşal,
Aman, şeirim, hümmət eylə,
aman, təbim, bir qanad çal!*

*Açın qəlbim qubarnı, baxın nədir baş yazısı?
Əvvəl Allah göndərəndir, sonra Türkün bayatısı!*

*Turan öylə bir müqəddəs Kəbədir ki, hər bir daşı
Kölgəsində düşər yerə Türkün əyilməyən başı! (Cavid 2005, 113).*

Həmin dövrdə Əlabbas Müznib isə "Türk tarixi" kitabında türk, tatar və moğolları Turanlı ruslar, farslar, hindlilər, ermənilər-hayları isə Ariyalı adlandırmışdır. Turan və Turanlı anlayışlarını daha çox Azərbaycana, Qafqaza bağlayan Müznibin də Turançılıq məfkurəsinə sahibləndiyini görürük (Müznib 2006, 115). Y.V.Çəmənəmzinli isə "Qızlar bulağı" tarixi romanında əkinçi ariyanlarla köçəri turanlılardan ya da iskitlərdən bəhs etmişdir (Çəmənəmzinli 2005, 354).

Azərbaycan Turançılığının ideoloqu: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. XX əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadənin "türklük, islamlıq, müasirləşmək" nəzəriyyəsinin geniş yayılmasının nəticəsi idi ki, onun atəşli ardıcılardan biri də böyük Türk ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Onun fikrinə görə də, hər bir milliyət azad yaşayıb da

mə) vücuda gətirmişdir ki, bu mədəniyyət də bir beynəlmilliyət səbəbi təşkil edir" (Rəsulzadə 2012/2, 172). Onun fikrincə, milliyətin varlığının üçüncü əsası isə zamandır-müasirləşməkdir: "Zamanca da – biz texnikanın, elm və fənnin möcüzələr yaradan bir dövründəyiz. Türk və müsəlman qalaraq müstəqilən yaşamaq istərsək mütəq əsrimizdəki elmlər, fənlər, hikmət və fəlsəfələrlə silahlanmalı, sözün bütün mənası ilə zamanə adamı olmalıyıq. Demək ki, sağlın, mətin və oyanıq məfkurəli bir milliyət vücutuna çalışmaq istərsək ki, zaman bunu tələb ediyor – mütəqə üç əsasla sarılmalıyıq: Türkləşmək, islamaşmaq və müasirləşmək. İştə milliyətimizin ictimai həyatının islahı üçün üzərinə dayandığımız üç payeyi-mədəniyyət!" (Rəsulzadə 2012/2, 172).

Gördüyümüz kimi, Rəsulzadə də Türk Birliyinin gerçəkləşməsi məsələsində Hüseynzadəninin yolunu izləmişdir. Hətta, Rəsulzadə də Hüseynzadə kimi bu tezisi əsaslandırmaq üçün Türklük və İslamın bütünlüyü məsələsinin dərindən təhlil etmişdir. Belə ki, o, bir tərəfdən Türklüyün İslamlağa zidd olmadığını ortaya qoymağa çalışmış, digər tərəfdən də Türklüyün qədim tarixinə işiq salmağa çalışmışdır.

Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadə də Türklük və Turanla bağlı "Azərbaycan" milli ideyası 1-ci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) meydana çıxmışdır. Belə ki, 1-ci Dünya müharibəsi

məsələsinə gəlincə, M.Ə.Rəsulzadə 1-ci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) anladı ki, türklərlə farslara istinadən "ortaq yurd" hesab etdiyi "İran", ortaq ideologiya saydığı "iranlılıq" üçün savaşa türklərə fəlakətdən başqa heç nə verməmiş, bundan qazanan yalnız farsdillilər və onun havadarları olmuşdur. Ona görə də, Rəsulzadə 1915-1916-cı illərdən etibarən siyasi, mədəni, əxlaqi, etnik, adət-ənənə anlayışlarında İnan və Turan anlayışlarını biri-birindən ayırmağa başladı. Bizcə, İnan və Turan anlayışlarının bir-birinə zidd olmasını daha dərinləndirən anlayışdan sonra da, türklər üçün "İnan", "iranlılıq"ın deyil, Turan və Azərbaycanın önəmli olması qənaətinə gəldi.

Bu anlamda Rəsulzadənin Novruz bayramı ilə bağlı yazdığı məqalələrdə İnan və Turan məsələsini gündəmə gətirməsi, həmin bayramın əslində türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləriylə bağlı olmasını müdafiə etməsi təsadüfi deyildi. Rəsulzadə yazırdı ki, türklərin tilsimlənmiş mühasirədən çıxdıqları gün (Ərgənəqon) martın 9-u imiş, moğollar da əski türklərdə martın 9-nu bayram saxlayarlarmış. Demək, Novruz bayramı da əsla türklərə yabançı bir şey deyildir (Rəsulzadə 2012/2, 169). Rəsulzadəyə görə, Qurd ilə 9 rəqəminə türklərdə, türk asari-tarixiyyəsində böyük bir ehtiram görülür. Rəsulzadə yazırdı: "Türk ənənəsi, türk əsatiri və türklərin imdiki məişətləri Novruzun kəndlərinə yabançı bir şey olmadığını

bozqurd (Pörtəcnə) bu gün xilas etmişdir. Demək ki, bu gün turanlılardan ötrü qurtuluş bayramı olmuşdur" (Rəsulzadə 2012/2, 343). Rəsulzadənin fikrinə görə, qurtuluş, qurtulmaq kimi sözlər heç şübhə yoxdur ki, qurd sözündən törəmişdir. Başqa sözlə, niçat və azad olmaq mənasına gələn türkçə qurtulmaq və qurtuluş sözləri həmin qurd və olmaq kəlimələrindən ibarətdir. Deməli, qurtulmaq sözü ehtimal qurd olmaq deməkdir ki, qurd kimi yol bulub Ərgənəqondan çıxmağa dələlət edir (Rəsulzadə 2013/2, 82).

Rəsulzadə hesab edirdi ki, bir çoxları 11-ci əsrdə Türk Səlcuqlardan Cəlaləddin Məliqşahın yeni təqvimlər düzəldərək "İran"da Novruz ənənəsini bərpa etməsini, Türk Qəznəvilərdən Sultan Mahmud Səbiktəkinin fars şairi Firdovsiyə, məzmunu iranlıların turanlılar əleyhinə icra elədikləri "pəhləvanlıqları" şeirləndirən bir "Şahnamə" yazdırmaq qəbilindən bir xəta kimi görsələr də, bunu ancaq bu cür dəyərləndirmək doğru olmaya bilər:

"Fəqət elmi-fənn sevgilisi olan Cəlaləddini bu fikrə sövq edən gizli və hiss edilməz amillərdən birisi də novruzun turanlılarca bir qutuluş gününü olduğu ənənəsi olmasının?... Hər halda gözəl baharın, qışın öldürücü "siyehca"ından çıxması ilə turanlıların "Ərkənəqon" məhbəsindən qurtuluşlarına təsadüf edən bir günün elmi və fənni surətdə təyin edən böyük Səlcuq hökmdarı bu xüsusda müvaxizə deyil. Təqdir olunmalı!..." (Rəsulzadə 2012/2, 344). Deməli, Rəsulzadə iranlıların Novruzuna qarşı turanlıların Qurtuluş gününü ya da Ərgənəqonu irəli sürmüşdür. Bu anlamda Rəsulzadəyə görə Turanlılar üçün mücadilə vermək və mücadiləçi olmaq daha çox önəmlidir: "Turan cinsi təbiət qədər mətin, onun qədər qüvvətli-dir. Təbiət o qüvvətilə, o məhəbbətilə əsir qalar da, sonra tazələnməyə, donuşluqdan qurtulmağa ehtiyac göstərir. Turan qövmlərindən ötrü də qışlar, donmuşlar sovuqlar vardır. Bunlardan qurtulmaq dəxi kəndlərinə müqəddərdir. Əski moğol əsatiri bu qurtuluşlardan birini martın 9-da sorəq veriyor. Təbiətin bayram etdiyi bu gün turanlıların da qurtuluş günüdür" (Rəsulzadə 2012/2, 344).